

19. Закон України „Про внесення змін до Конституції України”// Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня

1996 року. Закон України „Про внесення змін до Конституції України” № 2222 – IV від 8 грудня 2004 року. – Харків.: Парус, 2005. – С.45-55.

УДК 323.3-098(477)

Довбня О.М.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ДІАЛОГ ВЛАДИ ТА СУСПІЛЬСТВА ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Стаття висвітлює проблеми участі недержавних суспільних організацій, які є необхідним елементом громадянського суспільства, що формується, в процесі демократичної трансформації сучасної України. Така участь набуває сьогодні особливої значущості в умовах розпочатих реформ, реалізація яких неможлива без залучення громадянських ініціатив.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадянські ініціативи, недержавні суспільні організації, демократичний.

Довбня А.Н.

ДИАЛОГ ВЛАСТИ И ОБЩЕСТВА КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО РЕФОРМИРОВАНИЯ УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Статья освещает проблемы участия негосударственных общественных организаций, представляющих необходимый элемент формирующегося гражданского общества, в процессе демократической трансформации современной Украины. Такое участие приобретает сегодня особую значимость в условиях начавшихся реформ, реализация которых немыслима без привлечения гражданских инициатив.

Ключевые слова: гражданское общество, гражданские инициативы, негосударственные общественные организации, демократический транзит.

Dovbnya O.

DIALOGUE OF POWER AND SOCIETY AS A NECESSARY CONDITION FOR DEMOCRATIC REFORM OF THE UKRAINIAN STATE

The article covers the problems of participation of non- governmental public organizations, which provide a necessary element of the emerging civil society in the process of democratic transformation of modern Ukraine. Such participation today is of particular importance in the conditions of started reforms, the implementation of which is impossible without the involvement of civil initiatives.

Key words: civil society, civil initiatives, non- governmental public organizations, democratic transit.

Уже чверть століття у політико-юридичній та соціологічній літературі пильна увага приділяється проблемам громадянського суспільства, його поняттю, становленню та розвитку. У 1980-х роках (під час перебудови) вказувалося, що ідея та реальність політичної практики громадянського суспільства є результатом історичного розвитку західної цивілізації [1, с.157-203]. Історично ідеї громадянського суспільства формувалися шляхом розвитку громадянських ініціатив „знизу”, виникнення активістського типу особистості зі свідомістю й політичною поведінкою, властивими середньому класу, який є соціальною базою зрілого громадянського суспільства. Зверталась увага на дисидентський характер ідей громадянського суспільства (як у добу буржуазних революцій минулого, так і у перший період боротьби демократичної опозиції проти авторитарних режимів у 70-90-ті рр. ХХ ст. [2, с.15-16]. Громадянське суспільство – продукт буржуазної епохи, ринку та демократії. Це сфера вільної гри приватних інтересів та індивідуалізму. Це результат розкріпачення індивідів, перетворення їх з підданих держави на вільних громадян-власників із почуттям власної гідності та готові взяти на себе господарську й політичну відповідальність. Саме поняття „громадянське суспільство”, „громадянин” почали поширюватися після Великої Французької революції ХVІІІ ст., яка знищила становість і проголосила „Декларацію прав людини і громадянина”. Але й до революції французький король самодержцем у російському значенні цього слова ніколи не був. Його влада мала інституціональні й правові обмеження. Поряд із королівською публічною владою продовжувала існувати приватна влада маси сеньйорів-землевласників. Земельні, особисті, майнові відносини на півночі Франції регулювалися звичаєвим правом (або кутюмами). На півдні (за винятком Ангулема, Клермона та Ле-П'юї) діяло римське право. Скасувати кутюми або рішення їх змінити король не міг. До того ж він мав рахуватись з природними правами підданих: позбавити особи свободи або майна він міг лише за умови надзвичайної державної необхідності. У містах існувала влада міських комун, цехів. Хоча король вважався абсолютно суверенним володарем, він не біг без крайньої необхідності порушувати систему привілеїв, звичаїв і свобод, що складалася століттями. Саме це традиційне правове обмеження влади було важливою передумовою розвитку буржуазних суспільних відно-

син. Не де-юре, але цілком де-факто королівська влада була абсолютна лише у межах, передбачуваних правом. З цієї точки зору вона вже мала у собі потенціал майбутньої буржуазної державності [3, с.5-7].

Подібна трансформація спостерігалася й у Великій Британії у добу Великої англійської революції середини ХVІІ ст. [4, с. 5]. Але й раніше і в інших країнах були зародки такого поняття, як „суспільство городян”, які спільно боронили свої права від влади феодалів у німецьких державах і Прибалтиці. У Польщі, Литві, Білорусі та Галицько-Волинських землях існувало так зване „посполство” – спільнота феодалного міста, миряни, ремісники, купці (але сюди не входили магнати й шляхта). Утвердження цього феномена пов'язано з розвитком класової боротьби, прагненням до соціальної справедливості. Але в усі часи від початку формування цього соціально-політичного явища й до сьогодні одним із критеріїв суспільного прогресу є характер взаємозв'язку держави і громадянського суспільства. Це дуже важливо мати на увазі населенню країн, що виникли на пострадянському просторі. Ці країни з перемінним успіхом перебувають у складному стані трансформації. Це дуже складний процес для народів, які є наступниками тих, хто жив у державі, де лише 150 років тому було ліквідовано кріпацтво, де до березня 1917 р. був режим абсолютної монархії, а після Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. виникло суспільство, пронизане адміністративним і політичним контролем. Це було етократичне суспільство, для якого було властиве злиття адміністративної влади й власності, переважання державної власності, державно-монополістичний спосіб виробництва, домінування централізованого розподілу продуктів виробництва. У такій системі провідну роль відігравав не виробник, а чиновник-розпорядник. У такому режимі могло сформуватися не „громадянське”, а тільки „масове” суспільство, де більшості населення було дозволено зручно жити без зусиль щодо керування державою, без намагань виправляти й вдосконалювати себе і країну. Формується такий тип людини, якого Ортега-і-Гасет у роботі „Бунт мас” (1930 р.) визначив як такого, хто не має бажання вирізнитися від інших, а хоче бути таким „як усі” [5, с.87]. У масовому суспільстві кожна людина є лише гвинтиком тоталітарного або авторитарного режимів. У СРСР упродовж 30-80х рр.. ХХ ст. влада жорстко придушувала будь-яке ін-акомислення, намагання зробити систему

більш людяною. Були розірвані зв'язки між людьми. Індивіди тут пов'язані один з одним лише через зв'язок кожного з державою, але не між собою у межах незалежних від держави груп. Саме відсутність референтних груп вело до соціальної ізоляції людини й гіпертрофованої відданості нав'язаним державою символам і лідерам. Упродовж більшої частини російської історії (включаючи радянський період) держава відіграла роль уседержателя, позиціонуючи себе як над суспільну, абсолютну силу. На жаль, так само сприймав її і народ. Це відзначав американський письменник Джон Стейнбек, який відвідав СРСР у 1948 р.: „Нам здається, що одним із найбільш глибоких відмінностей між росіянами і американцями є ставлення до своїх урядів. Росіян навчають, виховують і заохочують у тому, щоби вони вірили, що їхній уряд хороший, що він у всьому бездоганний, що їхній обов'язок – допомагати йому рухатися вперед у всіх відносинах. На відміну від них американці та британці гостро відчують, що будь-який уряд якоюсь мірою небезпечний, що уряд має відігравати у суспільстві якомога меншу роль, і що будь-яке зусилля влади уряду – погано, що за чинним урядом необхідно постійно слідкувати й критикувати, щоби воно завжди було дієвим і рішучим [6, с.94]. Не випадково, що у нас була слабкою традиція досліджень, не говорячи вже про практичний досвід у сфері демократизації та самоуправління – цих одвічних сторін позадержавних форми організації територіальних і виробничих спільнот. Саме таке відчуження народу від влади зумовило формування у більшості громадян СРСР під час перебудови й розпаду Радянського Союзу позиції стороннього спостерігача у доленосні для великої країни часи.

На початку 1990-х років, коли відбувалося становлення суверенної України та з'являлися нові можливості громадської участі, які давали поштовх для виникнення й розвитку громадянського суспільства, більшість народу було не готове до самостійної соціально-політичної творчості. Ейфорію можна було спостерігати лише у наукових колах. На той час було дуже популярним запитання „Чи будуть пострадянські країни просуватися до громадянського суспільства?“, на яке багато вчених давали доволі оптимістичну відповідь. З'явилися перші праці Я. Кузьміна, О. Сухомлинова, К. Гаджієва, А. Кочеткова, М. Ступішина, Л. Мамута, А. Оніщенко, М. Калініченко та інших. У них розглядали проблеми становлення гро-

мадянського суспільства взагалі і на пострадянському просторі, зокрема; співвідношення громадянського суспільства та правової держави, соціального діалогу у контексті взаємодії громадянського суспільства та держави. Проте на межі першого десятиліття нового століття прогнози ставали обережнішими. Західні (та й багато вітчизняних) дослідники відзначають, що досягнення пострадянських країн за минулі кілька років, можливо, будуть піддані випробуванню на міцність. У Росії, Білорусі, Казахстані, Україні, Грузії утвердилось патерналістське президентське правління [7, с.7-8]. В Україні така форма правління започатковувалась при президентові Л. Кучмі (на той час за Конституцією Україна мала президентсько-парламентську форму правління). І хоча той період відзначався стабільним економічним підйомом, Л.Кучма сам запропонував перейти до парламентсько-президентської форми задля зміцнення парламентаризму в країні та дати новий поштовх її розвитку. Та, на жаль, така форма правління не була сформована де-факто. „Помаранчева влада” використала цю форму державного устрою виключно у демагогічних цілях, що зрештою відкинуло Україну в політичному та соціально-економічному сенсі на початок 1990-х. В. Янукович прийняв країну не лише у стані політичної та економічної анархії, а й у особливому настрої людей, який характеризувався зростанням відчуття невпевненості, тривоги, втратою орієнтирів, нездатністю адекватно сприймати події та управляти ними. Напередодні президентських виборів 2010 р. українське суспільство майже втратило напрямок розвитку, про свідчать такі дані соціологічного опитування, проведеного київськими соціологами у 2009 р. На питання „Чи можна назвати сучасне суспільство, в якому ви живете, справедливим?“, респонденти відповіли таким чином: 81% – „вкрай несправедливе або несправедливе”, 17,4% – дали нейтральну оцінку і лише 1,6% – „справедливе”. Більше того, у середньостроковій перспективі песимізм українців домінує над оптимізмом. Майже 58% респондентів впевнені, що і через десять років такий стан речей у країні не зміниться. Близько 18% опитаних громадян вважають, що буде ще гірше. Проте 25% населення вважає, що ситуація зміниться на краще, і українське суспільство стане більш справедливим. Цікавими є відповіді на питання „Чи зможуть прості люди через десять років впливати на різні боки суспільного життя?” Абсолютна більшість опитаних громадян України (69%) не

бачить у майбутньому добрих перспектив, тому відповіли, що „маленька людина не зможе ні на що впливати”. Хоча 31% були більш оптимістичними [8, с.2].

Результати опитування свідчать, що багато людей вважали, що держава потребує ефективної влади, сильного президента й дисципліни в системі управління. Водночас вони висловлювали невдоволення „демократією”. Проте, якщо відштовхуватися від загального стартового майданчика – СРСР, то Україна є у числі країн, де демократія розвивалася найбільш вільно, і яку б оцінку їй не давали, „Майдан”, опозиція, сучасні ЗМІ і сьогоднішні демократи без періоду демократизації (нехай і нерівномірного) 1994-2004 рр., були б неможливі. Начасі це особливо помітно, якщо навести паралелі з іншими пострадянськими країнами. Надцентралізація влади в Росії, президентська „рокіровка”, незмінюваний президент Білорусі, що не терпить опозиції, А. Лукашенко (автор терміна „вертикаль влади”), президент Грузії М. Саакашвілі, який розігнав мирну демонстрацію 7 листопада 2007 р., президент Казахстану Н. Назарбаєв, якого до 70-річчя наділили особливим статусом „єлбаси” – лідера нації. Віднині глава Казахстану, який посідає цю посаду з 1990 р., а також члени його родини застраховані від кримінальної відповідальності. Позаяк громадян можуть покарати за викривлення фактів його біографії та критику в ЗМІ [9, с.11]. Україна уникнула конфліктів на міжнародному ґрунті, в нас приживилося змінюваність президентів. Однак 300 років кріпачтва та 70 років командно-адміністративної системи не минулися марно, і далеко не всі розуміють, що рано чи пізно демократія здатна поліпшити життя, але для цього треба багато працювати. Не розуміють також того, що ми ще не вийшли зі стану, який навіть давні елліни визначали як родову приналежність варварства: „Тільки варвар може визнавати над собою чюнебудь одноосібну владу. Цивілізована людина визнає лише владу народних зборів” [10]. Невиразна „помаранчева п’ятирічка” закінчилася, а політика В. Януковича – швидше радянського, ніж західного типу. А це небезпечно в умовах, коли сьогоднішній „середній українець”, як і наприкінці 1990-х років не претендує на статус суб’єкта змін у країні з 1999 р. [11, с.25-33]. Резерви адаптації українського населення до ненормальної соціально-економічного становища виявилися значно більшими, ніж гадалося. Люди стали звикати до кризового буття. Мабуть, адаптаційні механізми, вироблені на основі

принципу „Аби не було війни”, демонструють неабияку гнучкість завдяки міркуванням щодо того, що могло б бути ще гірше. Дає ознаки загальна втома людей від всіляких „революційних переходів”, „майданів”, „вступі у новий етап модернізації”, коли позитивний ефект радикальних кроків незначний, очікування не задоволені, а негативні соціальні наслідки змін – відчутні. Уже не перший рік аналітики констатують розвиток тенденцій у країні: неадекватно низький рівень життя (57% доходу українця витрачається на їжу, в той час як у Польщі – 25,5%, у Великобританії – 10% в Ізраїлі – 16%, в США – 10%, в Росії – 33%) [12, с.4]; стабільне зниження кількості населення; постійний „відтік мізків”, стабільна сировинна орієнтація експорту; відсутність модернізації існуючих виробництв та інновацій; відсутність інвестицій в економіку; приховування грошових ресурсів у офшорних зонах; занепад села із знищеним фермерством; знищений у зародку середній клас; знекровлені зародки демократії та парламентаризму; відсутність довгострокових і перспективних реформ упродовж 1992-2009 рр.; тотальна корупція, низький рівень компетентності всіх гілок влади [13, с.8].

За цих умов виявляється тверда індивідуалістична установка у суспільній свідомості: „Кожний виживає наодинці”. Держава фактично відмовилася від виконання конституційних обов’язків – зарплата не виплачується місяцями, і люди вимушені мобілізувати власні зусилля з виживання. Друга робота – повсюдне явище. Глибоко вкорінена звичка до нужди, невибагливість, що знижує протестний потенціал українського суспільства. Феномен протестної активності розщеплюється на потенційний і реальний рівні готовності до рішучих дій. Слабкістю суспільства є схильність українських громадян не довіряти суспільним організаціям і уникати участі в них. Крім того, соціальний протест без опертя на конкретну політичну ідею, без певної організації приречений на невдачу. За даними Інституту соціології НАНУ, 83% українців не належать до жодної суспільної організації, асоціації чи об’єднання. І це відчуження від інтересів професійної групи забезпечує спокій на вулицях і широкий маневр для владних структур при проведенні непопулярних реформ [14, с.5].

У кінці 2010 р. – на початку 2011 р. Європу лихоманило від акцій протесту проти підвищення пенсійного віку, зростання тарифів, вимагаючи соціальних пільг і підвищення зарплат. Навряд чи хто-небудь ствер-

джуватиме, що в Україні все гаразд. У 2010 р. Україну в рейтингу „багатств” посіла 39 місце серед 40 європейських держав. В акціях протесту взяли участь лише педагоги шкіл і представники малого і середнього бізнесу. Складнощі проблем у малому і середньому бізнесі дісталися новій адміністрації від старої. На 2009 рік Україна за якістю бізнес-клімату посіла 142-е місце серед 180 країн і 181 місце – серед країн за рівнем адміністрування податків. Невтішними були показники захисту прав власності, якості, реєстрації бізнесу, видачі ліцензій на здійснення будівельних робіт [15, с.11]. Проте невдоволеність податковою політикою держави нерідко в історії слугувала початком потрясінь і революцій. Це приводило до конфронтації з урядом метрополії у Північноамериканських колоніях і до відкритої революційної боротьби у Франції у XVIII ст. У той же час вдало проведені реформи оподаткування приводили до підвищення інвестиційної привабливості країни, а невдалі – уводили значну частину національної економіки у „тінь”. Адже податки – це „зарплата” держави за розумну економічну та соціальну політику. Експерти відзначають, що найгострішими питаннями для українців є нестача грошей, зайнятість і політика. У Євросоюзі вражає кількість акцій протесту, проведених за рік. В Україні таку статистику доречно вести за двадцять років незалежності. Але за цей час наймасштабнішими були як раз політичні акції протесту, на відміну від протестних акцій у ЄС з порядком денним відстоювання соціальних і фінансових інтересів. І якщо в нашій країні акції протесту – це швидше за все показник недовіри до чинної влади, то у Європі ситуація інша: люди виходять на мітинги й демонстрації протесту саме тому, що вірять у їхню дієвість, тобто що керівництво країни прислухається до їхньої думки. Іншими словами, „працює” соціальний діалог між громадянським суспільством і державою, без якого неможлива реалізація програм уряду, стабільність розвитку держави. Адже суспільний розвиток – закономірний процес поступу, в основі якого лежить суспільна праця – те плідне начало, що наповнює людей об’єднувальним змістом. Джерелом і носієм влади в державі, яке прагне демократії, має бути більшість суспільства. Влада та воля його мають збігатися – тільки у такому разі влада набуває народного характеру. Це особливо важливо для керманів, які прийшли до влади під гаслом „Україна для людей!”

На жаль, ніхто з колишніх керівників не був зацікавлений у діалозі з суспільством. Це стосується навіть тих із них, хто отримав владу на хвилі „помаранчевої революції”, хоча деякі інституції громадянського суспільства України (вони включали 3% активного населення), маючи свободу діяльності, не стали у нагоді владі для демократичних реформ. Тому сьогодні актуальним є питання, чи виявиться влада достатньо сміливою, аби скористатися громадською ініціативою при здійсненні великої кількості реформ. Без постійного, дієвого, відповідального діалогу з організованим населенням усі ці реформи закінчатся так само, як і майже авантюрні адміністративні реформи В.Ющенка, його плани-бліцкриги вступу до НАТО та ЄС, або „прориви” Ю. Тимошенко.

Реформи в Україні – об’єктивна потреба. Саме тому важливо зрозуміти, чи здатна нинішня влада їх здійснити.

Адміністрація В. Януковича заявила про 21 реформу, що багато хто вважає надважким тягарем для одного президентського терміна, особливо під час економічної кризи, дефіциту інтелекту, відсутності консолідації суспільства та віри людей в аскетизм влади. Та це не зовсім так. Реалізувати якщо не все, а хоча б значну частину наміченого можна за допомогою громадянської активності населення. Проведення реформ має стати прозорим.

Наріжним каменем процесу реформування є реформа адміністративна. Без якісно організованої роботи апарату неможливий успіх майбутніх перетворень. До того є кризовий стан економіки, величезний зовнішній борг не дозволяють утримувати дорогий апарат управління. В останні роки існування СРСР увесь „політичний клас” (партноменклатура та військове керівництво всіх типів) склав 0,1% кількості населення. Це приблизно 400-500 тис. чоловік при загальній кількості населення у 286 мільйонів. Сьогодні кількість бюрократії в Україні становить з урахуванням місцевих органів влади майже стільки ж – близько 400 тис. (296,461 тис. чиновників центральної влади та 100,7 тис. – місцевого рівня). Це вже приблизно 0,9% кількості всього населення країни. Збільшення кількості бюрократії відбувалося невинно, не дивлячись на комп’ютеризацію, створення „єдиних баз даних”, появу Інтернету та загальну телефонізацію державних органів (тобто на тлі зростання автоматизації процесів управління). За кількістю чиновників Україна посідає одне з провідних місць у світі – на 1000 жителів у нас припадає 8,4

чиновника, тоді як у Польщі – 3,5, в США – 4,4 [16, с.1].

Нинішня адміністрація збирається вивільнити 60 тисяч чиновників. Однак це завдання не можна виконати без сприяння процесу становлення громадянського суспільства, формування недержавних суспільних організацій, адже проблеми, які розв’язували чиновники, залишаються, і їх необхідно вирішувати й надалі. І тут є необхідність згадати Томаса Пейна, який у „Правах людини” в 1791 р. писав: „Більша частина порядку, якому підкорюється людина, не є творенням Уряду. Він бере свій початок у принципах суспільства та відповідної конституції людини. Він існував перед тим, як виник Уряд і існував би далі, якби підпорка влади була успішною. Взаємозалежність людей, а також окремих частин цивілізованого людства та їхня взаємна зацікавленість утворюють довгий ланцюг зв’язків, які утримають їх разом. Землевласник, фермер, фабрикант, купець і люди інших професій досягають успіху завдяки допомозі, яку кожний з них отримує від іншої людини та від всіх людей загалом. Спільний інтерес визначають їхню зацікавленість і формує їхнє право, а права, продиктовані загальною вигодою, впливають більше, ніж ті, що встановлює Уряд. Словом, суспільство робить для себе все, що воно приписує Урядові” [цит. за: 17, с.36-37].

Історичний досвід багатьох країн доводить, що сильний президент можливий, якщо він спирається на громадянське суспільство. Саме це є запобіжником від „двірцевих переворотів”.

Аграрна реформа неможлива без залучення різних форм кооперації. Саме остання є тією структурою, котра дає фермерським господарствам необхідні умови для розвитку виробництва. Нам необхідні кооперативні молокозаводи, господарства, які б займалися виробленням комбікормів, кооперативи з використання сільськогосподарської техніки. Саме вони (як свого часу МТС) можуть взяти на себе глибоку оранку, внесення добрив, полив, збирання врожаїв. Саме вони забезпечуватимуть фермерські господарства дорогою технікою. Адже це явно не під силу окремому сільському виробнику.

Податкова реформа безперспективна без паралельного роз’яснення вигідності сплати податків і невідповідності уходу економіки „в тінь”. Крім того, вона має підтримувати не найбагатших, а середній і малий бізнес у країні. Проте за останній рік і Україні багаті тільки надбагаті. Так, Р. Ахметов у 2010 р. збільшив свої статки у 2,5 рази, які стано-

влять тепер 16 млрд. долл. [18, с.7]. Нове податкове законодавство не обмежує корупцію податківців.

Необхідно визнати, що демократія неможлива без громадянського суспільства, яке передбачає обов’язкове дотримання принципів самоуправління. Це особливо розуміти в країні, де бізнес, який народжувався у 1991-ті роки, був головним приватизатором держвласності, а саме радянське і партійне керівництво ставали капіталістами в нових умовах. Остання обставина й визначає перебіг основних реформ.

Реформування без урахування суспільної думки може мати негативні наслідки. Так, повернення до засад Конституції 1996 р., відповідно до яких були посилені повноваження президента України, були неоднозначно сприйняті суспільством. Рішення від 30 вересня 2010 р. було розкритиковано більшістю вітчизняних і зарубіжних юристів. Вони були єдиної думки щодо того, що Конституційний суд міг визнати неконституційним Закон № 2222, яким у 2004 р. вносилися зміни у Конституцію 1996 р., але не міг підняти собою Верховну Раду і без відповідної процедури, яка передбачає голосування більшістю у 300 голосів для повернення Конституцію часів Л. Кучми. Через це в країні почалося руйнування системи стримувань і противаг.

У цілому позитивне нове законодавство з реформування судової системи на практиці може підсилити залежність судів від влади.

Останнім часом погіршилася ситуація із дотриманням прав людини в Україні, свободою слова, прав на мирні зібрання. Почалися судові переслідування правозахисників, знищення активної опозиції. Адже досвід багатьох країн доводить, що це знижує інтелектуальне забезпечення реформ.

Показником розвитку нашої країни може бути не стільки зростання ВВП на душу населення та взагалі економічне зростання, скільки дотримання в державі правил соціального контракту та правил діалогу влади і суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коэн Дж. Гражданское общество / Дж. Коэн, Э. Арато ; [пер. с англ.]. — М.: Проспект, 2003. — 302 с.
2. Шацкий Е. Что такое гражданское общество / Е. Шацкий // Полис. — 1997. — № 6. — С. 15-33.
3. Кожокин Е.М. Государство и народ: От Фронды до Великой Французской революции / Е.М. Кожокин. — М.: Наука, 1989. — 176 с.

4. Барг М.А. Великая английская революция в портретах ее деятелей / М.А. Барг. – М.: Мысль, 1991. – 397 с.
5. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / Х. Ортега-і-Гасет // Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – 420 с.
6. Стейнбек Дж. Русский дневник / Дж. Стейнбек // Знамя. – 1990. - № 1. – С.83-106.
7. Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия / Генри Хейл // Pro et Contra. – 2008. – № 1. – С.6-21.
8. Журавлѐв А. Интеллект и честность нынче не в почете / А. Журавлев // „Время”. – 2009. – 24 октября. – С.2.
9. Нетреба Т. Лес „твердых рук”. Почему на просторах СНГ не приживается демократия / Татьяна Нетреба // Аргументы и факты в Украине. – 2010. – № 38. – С.11.
10. Табачник Д. Цезаризм и европейские традиции государственности / А. Табачник // 2000. – 2007. – 15 июня. – С. 8.
11. Полохало Д. Негражданское общество как социополитический феномен Украины. Отражение социального характера „среднего” украинца в избирательном процессе / В.Полохало // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 25-33.
12. Осийчук М. Или мы много едим, или нам мало платят... / М. Осийчук // Время. – 2011. – 21 января. – С.4.
13. Бердичевская М. Неэлитная страна / М. Бердичевская // Аргументы и факты в Украине. – 2011. – № 10. – С.8.
14. Гончаренко А. Молчит ли наш разум возмущенный. Почему украинцы терпят то, против чего восстают европейцы / А. Гончаренко // Аргументы и факты в Украине. – 2011. – № 45. – С.5.
15. Колесников Б. Средний бизнес убит навсегда? / Б. Колесников // Аргументы и факты в Украине. – 2009. - № 45. – С.11.
16. Лукашин Ю. Готова ли бюрократия побороть саму себя? / Ю. Лукашин // 2000. – 2010. – № 50. – 428 с.
17. Жиро Т. Политология / Томаш Жиро; [пер. с польского]. – Х.: Гуманитарный центр, 2006. – 428 с.
18. Ковальчук И. Украинцы богатеют на металле, курах, масле / Ирина Ковальчук / Сегодня. – 2011. – 11 марта. – С.7.